

П. І. БІЛОУСЕНКО

Інститут української мови НАН України
м.Київ, Україна
Електронна пошта: pbilousenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3794-1037>

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ДЕРИВАТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ–ХІІІ СТ. (іменники жіночого й середнього роду, плюративи)

У статті крізь призму лексико-словотвірних типів і підтипів здійснено структурний і семантичний аналіз нульсуфіксальних субстантивів жіночого й середнього роду та іменників *pluralia tantum* в українській мові давньоруськоукраїнського періоду (ХІ–ХІІІ ст.). Панівна більшість описаних похідних, утворених від дієслів, мають такі загальні словотвірні значення: ‘носій процесуальної ознаки’ та ‘опредмечена дія або стан’. Розглядані девербативи мають переважно праслов’янське походження, до аналізу мовних фактів залучено лише ті субстантиви, які зберегли структурну й семантичну відповідність з твірними основами на час їх фіксації в текстах перших писемних пам’яток української мови.

У групі похідних із загальним словотвірним значенням ‘носій процесуальної ознаки’ представлено деривати, що називають осіб жіночої статі та деривати жіночого роду зі значенням сукупності осіб (*хоть* ‘дружина’, *роба* ‘раба’). Нульсуфіксація ширше представлена в творенні назв неживих предметів, а саме: найменування явищ природи, стихійних лих, погодних умов (*гроза*, *моча* ‘дощ’, *поводь* ‘повінь’), природних об’єктів, ділянок землі, водних поверхонь (*истурга* ‘водойма’, *пожня* ‘нива, покіс’), назви місць постійного чи тимчасового розташування кого-небудь (*застава*, *оболость*), споруд, об’єктів різноманітного призначення (*огорода*, *стела*), інструментів, хатнього начиння (*м’бра* ‘прилад для вимірювання ваги, кількості’ *перев’бса* ‘сітка для ловлі птахів’), продуктів харчування (*пища*, *пита* ‘хліб, що має обрядове вживання’), речовин, матеріалів (*масть*, *опока* ‘крейдяний вапняк, сіро-біла глина’). Фіксуються окремі найменування хвороб (*пазва*, *грыжа*), деривати з семою результатом інтелектуальної дії (*запов’бдь*, *пов’бсть*) тощо.

У колі дериватів із загальним словотвірним значенням ‘опредмечена дія або стан’ широко представлені найменування дій безвідносно до тривалості й характеру їх перебігу (*осада*, *бес’бда*). Зрідка трапляються іменники, що вказують на стосунки між людьми (*пр’а*, *свада*), їхні вчинки (*оклевета* ‘наклеп’, *ослоуха* ‘непокоря, непослух’) тощо. Відприкметникові нульсуфіксальні деривати жіночого роду документуються нечасто. Це поодинокі назви осіб, локативи (*неплодь*, *соушта*, *чащта*) та деякі інші номени.

Пам’ятки ХІ–ХІІІ ст. документують кілька девербативів середнього роду (*диво*, *в’бче*, *ложе*, *право*) та плюративів (*ловы*, *постригы*).

Дібрані мовні факти дають підстави стверджувати, що нульсуфіксальне творення іменників жіночого роду в давньоруськоукраїнській мові було досить поширеним

явищем, що заклало міцні підвалини для подальшої активізації нульового форманта в іменниковій деривації.

Ключові слова: історія нульсуфіксальної деривації, загальне словотвірне значення, носій процесуальної ознаки, опредмечена дія або стан, девербативи, деад'єктиви, плюративи, лексико-словотвірні типи.

У праслов'янській мові досить активно функціонувала група так званих тематичних утворень, що їх укладачі Етимологічного словника слов'янських мов (праслов'янський лексичний фонд) (див.: ЭССЯ) кваліфікували як безсуфіксні. Відповідні суфікси *-a, *-ǫ, *-i, *-u спочатку служили засобом іменникового словотворення, однак їхнє первісне значення було втрачене, і в пізній праслов'янській мові не відновлюється [Хабургаев : 193]. [Про давність форманта, його походження й первинні функції див.: Шилдз : 14–15]. Отже, іменники розгляданого типу творення спочатку мали в своїй структурі кореневу, суфіксальну і флексійну морфему: *бѣзь* (**beg-ǫ-s*), *ходь* (**chod-ǫ-s*) тощо [див. Шанский : 286; Николаев : 38]. Значний вплив на подальшу долю цих імен справило встановлення ними відношень із дієсловами [Мейє : 171]. У праслов'янській мові такі іменники почали сприйматися похідними від дієслів, що стало поштовхом для творення нових девербативів [Sławski : 59]. Це активізувало словотвірну здатність деяких континуантів згаданих суфіксів: -a (<*-a), -ь (<*-o) і почасти -ь (<*-i). Попри це вважаємо цілком конструктивною думку мовознавців про те, що згадані афікси в праслов'янській мові мали специфічний характер: вони поєднували в собі дві функції — словотвірну й флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність похідних до певного типу відмінювання [Wojtyła-Świerzowska : 12–13], згодом вони повністю поглинулися флексією і в давній українській мові виступають як нульсуфіксальні похідні [Білоусенко : 199–201]. Подальші загальномовні зміни (фонетичні, морфологічні) спричинили втрату матеріального показчика похідності, при цьому збереглися структурні й семантичні зв'язки твірних і похідних утворень. З огляду на це резонно розглядати нульсуфіксальні деривати за родами.

У праслов'янській мові іменники жіночого й середнього роду утворювалися переважно за допомогою суфіксів-закінчень -a, -ja, рідше — -ь (< -ī), -iǫ > -jь. Основи на -i не завжди легко відрізнити від основ на -jь [див.: Бернштейн : 254–255]. Визначити родову належність багатьох слів такого типу в дописемний період досить складно, в українській мові давньокиївського періоду рід дериватів допомагають встановити їхні синтаксичні зв'язки.

Мета статті — здійснити структурно-семантичний аналіз нульсуфіксальних дериватів жіночого й середнього роду та плюративів в українській мові давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.). До аналізу залучаються лише ті субстантиви, які зберегли структурну й семантичну відповідність з твірними основами, у разі необхідності спеціально обумовлюються випадки можливої втрати похідності.

1. Девербативи із загальним словотвірним значенням 'носій процесуальної ознаки'

1.1. Нульсуфіксальні девербативи на позначення осіб жіночої статі зрідка траплялися в найдавніших пам'ятках: «своѧ мильѧ хоти» (к. XII СПИ : 14) 'мила дружина' (*хотѣти*); «оже кто робоу повержеть насилькъмь» (1199

Ср III : 125) 'служниця, раба', співвідносне з *робити* 'працювати рабом'. Іменник *роба*, однак, можна кваліфікувати як похідне від *робъ*, пор. *bratanъ* 'син брата, племінник' > *bratana* 'дочка брата, племінниця' [див.: Sławski : 60]; *подруга* (XII СДЯ VI : 542) 'подруга; друг, товариш'.

З найдавніших часів писемні пам'ятки фіксують окремі нульсуфікські девербативи жіночого роду, що іменують сукупність осіб: «затворишася <...> з засадою» (XI/XV ИФ : 271) 'військовий загін, що перебуває в місті для його захисту' (*засѣсти, засадити*); «стража ношнага» (80-і XIII ЖАН : 23).

Нульсуфіксація значно ширше представлена в продукуванні назв неживих предметів. Девербативи мають кілька лексико-словотвірних типів.

1.2. Документуються поодинокі найменування явищ природи, стихійних лих і т. ін.: *гроза* (XI СлРЯ IV : 139) (*грозити* 'загрожувати, лякати'); *моча* (XI СДЯ V : 26) 'дощ', пов'язано з *мокрий* (Ф II : 666) псл. *močiti, moknōti, tokъ* (ЕСУМ III : 499); *поводъ* (к. XII/бл. 1425 СДЯ VI : 472) 'повінь' з **поводнь* від *по* й *вода* (Ф III : 294).

1.3. Дещо більше назв природних об'єктів, ділянок землі, водних поверхонь тощо. Напр.: «Българь емоу бывшоу и в *заставѣ*(х) падшоу, всѣ(х) ийти» (XI/XIII–XIV ХА : 566); *перегынѣ* (XI/XIII–IV СДЯ VI : 368) 'важкопрохідне, малодоступне місце', стсл. *прѣгыня* із праслов'янського **pergybni* 'нерівна, гориста місцевість' пов'язують із *гнути*, пор. укр. *Перегинсько* — місцевість у Галичині (Ф III : 236–237), однак у словотвірному плані цей дериват стоїть ближче до *перегынѣти* (Ср II : 902); *истурга* (1113–1496 СлРЯ VI : 339) 'водойма' (*исторгнути* 'звільнити'); «ловища <...> и *пожни*» (після 1192 ВГ : 36) 'лука, нива, покіс' (*пожъну*); «приде к нему <...> в *засаду*» (к. XII/бл. 1425 ЛК : 484); *оболость* (XII СДЯ V 517) 'єпархія, область, на яку поширюється влада єпископа', однокореневий іменник *область*, утворений із *ob-* і **volstь* (Ф III : 102), точніше, від **obvoldati* > **obvoldtь* > **obvolstь*. Про старослов'янський характер цього слова свідчить неповноголосне сполучення *ла* (Черных I : 586). Це нульсуфікське утворення структурно й семантично співвідноситься з нечасто вживаним дієсловом *области* 'володіти, владарювати' (СДЯ V : 489). Власне український дериват мотивувався, певне, незафіксованим **оболости*; *роща* (1252–1253 Ср III : 179) 'невеликий ліс, гай' (*рости*).

1.4. Досить репрезентативною була група найменувань споруд, об'єктів різноманітного призначення та їхніх елементів (деталей): *дира* (1076 СДЯ II : 468) 'дірка', «изыде *дырею* градною» (к. XII/бл. 1425 ЛГВ : 719) пов'язується з *дирати* (Ф I : 515), пор. псл. *dirati* 'дерти'; «оубыкънъ бы(с) <...> кесарь въ *оградѣ*» (XI/XIII–XVI ХА : 23) (*оградити*); «црквамъ *костантина* гра(д) *завѣсы* свѣтлыми свѣтло оукраи» (564); «и се не обрѣтєся за иконою, ни за *завѣсою*» (XIII/XIV КП : 173); «и *пристрога* ихъ зѣло оудивлена» (XI/XIII–XIV ХА : 132) 'пристосування', «жидомъ борюцимъ свыше всякою *пристроюю*» (XI/XVI ИФ : 179) 'спорядження'; «создавъ и ограды и *околы*» (207) 'стіна' (*околити* 'огородити'); *заграда* (XI/XIII СлРЯ V : 174); *вѣжа* (1118 Ср I : 482) 'шатро, кибитка' з псл. **věža* < **vězja*, споріднене з *vězo* 'везу' (див.: ЕСУМ I : 344), значення 'башта, в'язниця' вторинне, *e* в укр. *вежа* замість *i* < *ѣ* під впливом польського *wieża*, пор. «боудувати *вежоу*» (1556–1561 ПЄ : 286 зв.); *огорода* (XII СДЯ V : 77) 'огорожа, перегородка'; *стєля* (XII Ср III : 510) (*стелити*); *пересьна* (к. XII/бл. 1425 СДЯ VI : 377) 'пересип, вал, гребля' «перевод(д) с *кровлею*» (1230/1377 ЛГВ : 157) 'дах, покрівля' (< **krovja*), пов'язано чергуванням із *крыть* (Ф II : 378), пор. *покров-*

ля (XII/XVI СР II : 1115) 'т. с.'; *основа* (1285–1291 СДЯ VI : 174) 'основа, фундамент', перен. 'основа, початок' (*основати*).

1.5. У пам'ятках XI–XIII ст. нерідко трапляються найменування інструментів: *мѣра* (XI/XIII–XIV СДЯ : 104) 'прилад для вимірювання ваги, кількості', *мѣрити* 'міряти, вимірювати'; *пила* (XI СР II : 931) 'пила', це запозичення з германських мов (ЕСУМ IV : 368) виступило твірним для прикметника *пильный, пильным образом* — 'схоже на пилу' (СР II : 931), пізніше це, очевидно, дало змогу вважати слова *пилити* й *пила* зв'язаними структурно-семантичним зв'язком унаслідок редеривації [Арутюнова : 53]; «оукрашив ю *запону* шелковыми» (XI/XIII–XIV ХА : 562); «показа Володимеру *запону*» (1118/бл.1425 ПВЛ : 106) 'завіса'; *вожа* (XII СДЯ I : 459) 'віжка' (*водити*); *перевѣса* (1285–1291 СДЯ VI : 367) 'прилад для вимірювання ваги, кількості'; *затыка* (XIII/XIV СлРЯ V : 327) 'затичка' тощо.

1.6. У писемних пам'ятках XI–XIII ст. нечасто фіксуються найменування хатнього начиння, взуття, постелі і т. ін.: *постель* (1074 СДЯ VII : 295) 'постіль' (*постилати*), «на *постѣли* полагаше» (XI/XIII–XIV ХА : 340), «да не застанеть ва(с) слнце на *постели*» (1118/1375 МП : 246); *опона* (1118/бл.1425 СДЯ VI : 182) 'завіса, покривало, попона', псл. **орона*, пов'язано з **рѣти* 'напинати', **рѣто* 'путо', **рѣнѣти* 'пнути'; «*паволока* бо испестрена» (XII/XVI ДЗ : 16) 'покривало, пелена, дорога тканина' співвідносне з *волочи*, *волоку*, *волочити*, *волочу*; *обувь* (1284 СДЯ V : 550), це праслов'янське утворення, що може бути потрактоване як похідне від дієслів **obuvati* / *obuti* (ЕССЯ 30 : 252), на давньоруськоукраїнському ґрунті мотивується дієсловом *обувати*.

1.7. Задокументовано небагато найменувань страв, продуктів харчування: *вечеря* (1057 СР I : 251); «намочивъ же старецъ ковригъ, рекше соухыя *посмагы*» (XI/XIII–XIV ХА : 401) 'вид хліба, сухар, коржик', співвідносне, очевидно, з давнім **smagnŋti*, **smaziti*, пор. укр. *смаглоники* 'смажена картопля', *смаженина*, *смаження* 'ячня' (ЕСУМ V : 314), *посмагнути* 'потемніти від сонця, сильного тепла', *посмажити* 'пожарити' (Гр III 364) тощо; «то бѣше им *пища*» (XI/XVI ИФ : 412), *питать* 'годувати, насичувати'; *кѣрмля* (XI/XIII–XIV СДЯ IV : 370) 'їжа' (*кѣрмити* 'годувати'); *пита* (XII СДЯ V I : 399) 'хліб, що має обрядове вживання'.

1.8. Група найменувань речовин, матеріалів (включаючи леткі субстанції) і т. ін. невелика: *масть* (1096 СлРЯ IX : 40) 'мазь'; «оть *отравою* оубьѣнь бы(с)» (XI/XIII–XIV ХА : 11) 'отрута' (*отравити*); *мазь* (XI СлРЯ : 149); *опока* (1118/1377 СДЯ VI : 182) 'тверда, легка гірська порода, скеля, крейдяний вапняк, сіро-біла глина' пов'язано, очевидно, з *неку*, *пекти* (*печь*) (Ф III : 145), хоча висловлюються й інші думки (див.: ЕСУМ IV : 201); *пара* (к. XIII/бл.1425 СДЯ VI : 350) *парити* 'літати, триматися в повітрі на нерухомо розпростертих крилах'.

1.9. У давньоруськоукраїнській мові XI–XIII ст. фіксуються нульсуфіксальні віддієслівні деривати з семою результату дії. Насамперед це іменники з лексико-словотвірним значенням результату фізичної дії, напр.: «приспѣ, яко *корысть*» (XI/XVI ИФ : 177) від **koristiti* 'захопити, здобути' (ЕСУМ III : 19); *каплѣми* кровними (1118/бл.1425 ПВЛ : 138), пор. *крапля* (XIII/XIV СлРЯ VIII : 15); *побѣда* (XII СДЯ VI : 452) (*победити*); *мзда* (XII СДЯ V : 88) 'плата', псл. *mъzda*, очевидно, пов'язане з *mъstь* (ЕСУМ III : 456), етимологи також реконструюють псл. *mъstiti* (там само : 528), що наштовхує на думку про структурно-семантичний зв'язок цих слів уже в праслов'янській мові. Однак на давньоруськоукраїнському мовному ґрунті, незважаючи на наяв-

ність рідковживаних дієслів *мъздити* 'підкупляти', *мъзовати* 'прагнути, добиватися', цей зв'язок, певне, вже втрачався; *поплата* (1265–1267 СДЯ VII: 194) 'плата'; «*помочь* ω(т) брата Василка» (к. XIII / бл. 1425 ЛГВ : 821) та ін.

1.10. Зрідка натрапляємо й на девербативи жіночого роду з параметричними значеннями: *кань* (1299 СДЯ IV : 204) 'одиниця ваги'; *перевара* (к. XII/1377 СДЯ : 365) 'кількість меду чи пива, виготовленого за одну варку'.

1.11. Серед розгляданих дериватів, що мають у своєму значенні сему результату дії, у давньоруських та староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. знаходимо деривати з лексико-словотвірним значенням результату інтелектуальної дії: *похвала* (1076 СДЯ VII : 376) 'похвала, схвалення; вихваляння', 'честь' (1118/1377) 'подяка' (XII), співвідносно з *похвалити*; *заповѣдь* (1076 СДЯ III : 337); *послуха* (XI/XIII–XIV СДЯ VII : 248) 'слух, погосл', *послушати* 'слухати, послухати, вислухати'; *повѣсть* (XII СДЯ VI : 489) 'сказання, розповідь; розмова, бесіда, промова', *повѣстити* 'бесідувати', *повѣствовати* 'розповідати, обговорювати, вести мову про щось'; *порука* (XII СДЯ VII : 226) 'порука' *поручити*, *поручати*; *мисль* (XIII СДЯ V: 81) 'розум', давнє утворення, співвідносно з **mysliti* * (Черных I : 552).

2. Девербативи із загальним словотвірним значенням 'опредмечена дія або стан'

2.1. У найдавніших писемних пам'ятках нульсуфіксальні найменування дій безвідносно до тривалості й характеру їх перебігу траплялися досить часто: *бесѣда* (1076 СДЯ I : 155); *мъва* (XI/XIII–XIV СДЯ V : 52) 'миття' (**moiatі*, **movъ*); «повелѣваю *мъсти* быти» (XI/XIII–XIV ХА : 162); «єсте изънемогли в [о]садѣ» (1118/бл. 1425 ПВЛ : 59) 'осада, облога', *осадити* 'поселити', *осажати* 'розселяти навколо себе'; *остоѧ* (1118/1377 СДЯ VI : 187) 'осада, облога, осадне становище', *остоѧти* 'осаджувати, стояти навколо, оточувати'; «и въ купли не клѧтисѧ» (1130–1156 Кир : 43); *налога* (к. XII/бл. 1425 СДЯ V : 156) 'утиск' від *наложити* (*ся*) 'покласти на когось щось; піддати чомусь, що виражено цим іменником'; *мѣна* (1284 СДЯ V : 103) 'обмін', *мѣнати* 'обмінювати'; «земля ѡскудѣла ксть ѡ(т) рати и ѡ(т) продажь, бысть сѣча зла» (к. XII–п. XIII ЖБГ : 54); «которая дань, или поплужное, или *подвода*» (1267 Яр : 58) 'давання коней для переїзду чи перевезення — вид данини'; *оплата* (1265–1267 СДЯ VII : 194) 'плата'. Пор. новгородське: «увѣдаша *погоню*» (XIII/XIV ЛН : 314) 'погоня, переслідування', *погонити* (*ста*), пор. також укр. ст. «О злодею имаю(т) быті *по(г)на*» (XV ССУМ II : 162).

2.2. Серед розгляданих девербативів трапляються іменники, що вказують на стосунки між людьми: «има *пра* велика» (к. XII / бл. 1425 ЛК : 297); «бѧшетъ емоу *тажа* с Рюрикомъ» (676); «оубиль въ *свадѣ*» (сп. 1282 ПР : 123) (*свадити* 'сперечатися').

2.3. Кілька похідних іменують вчинки людей: «сь женами *похоть* творити» (1118/бл. 1425 ПВЛ : 84); *оклевета* (1282 СДЯ VI : 106) 'наклеп, донос' *оклеветати*; *ослоуха* (к. XII – п. XIII СДЯ VI : 170) 'непокоря, непослух', *ослушати* (*са*); *попора* (к. XII–поч. XIII СДЯ : 44) 'покірність' (*покорити*); *похоула* (1296 СДЯ VII : 389) 'хула, образа, осуд' *похоулити* (XII СДЯ VII : 390) 'возвести хулу на когось, образити'.

2.4. У пам'ятках давньоруськоукраїнської мови регулярно фіксуються найменування хвороб, неприємних відчуттів, внутрішнього стану (фізичного, психічного) осіб: *проказа* (1068 Ср III : 1534) 'проказа (хвороба), зараза'

(проказити 'спотворити'); **язва** (1073 Ср III : 1643) (**язвити** 'ранити'); **обида** (1076 СДЯ V : 473) 'відчуття несправедливості, насильство, зло'; **моука** (1076 СДЯ V : 43) 'мука, покарання, пекло' споріднене з **мѹчити**, **мжчити** 'карати, терзати, мучити' 'мука фізична і моральна'; **отърада** (XI СДЯ VI : 279) 'заспокоєння, утіха', 'прощення' (XII/XIV), **отърадити** 'дарувати прощення'; «похвала словомъ растроена не на **утѣху**, но наставленикъ лучьшему, гнѣвъ похваленю възлюбленѣи мѣры скорби ослабленѣа» (XI/XIII–XIV ХА : 242); **напасть** (XI/XIII–XIV СДЯ V : 164) 'біда, нещастя, напасть; спокуса' від **напасти**; «водною жажею» (1118/бл.1425 ПВЛ : 223); **порода** (1118/СДЯ VII : 218) 'рай, благодать' **породити** 'відродити'; **грыжа** (XII/XVI СлРЯ IV : 147) (**грязити** 'жалити, кусатися'; **ослаба** (XII СДЯ VI : 167) 'полегшення, послаблення', 'можливість, дозвіл' (1076), 'свобода' (XII), **ослабити** 'позбавити колишньої сили, послабити; зменшити силу, міру прояву чого-небудь'; **опала** (к.ХІІІ/бл.1425 СДЯ VI : 134) 'гнів, обурення'; **печаль** (к.ХІІІ СДЯ VI : 382) **печалувати(ся)**.

2.5. Певна кількість нульсуфіксальних девербативів жіночого роду мають виразне суто абстрактне значення. Багато таких іменників фіксується дослідженими пам'ятками XI–XIII ст.: «женьскаѧ прелесть» (1118/бл.1425 ПВЛ : 80) (**прѣлстити** 'обманути', 'звабити'); «хвала твоѧ» (1037–1050 ІлСл : 91); **вина** (1076 СДЯ I : 426); **слава** (XI Ср III : 104); «**поносъ** же бѣше Римлѧномъ» (XI/XII–XIV ХА : 40) 'сором' (**поносити** 'дорікати'); **вѣра** (XII СДЯ II : 299); «**пагоубѣ** его» (к.ХІІ/бл.1425 ЛК : 203); **льсть** (499) 'обман, хитрість', співвідносне з **льстити** 'обманювати, говорити неправду'; «**ноужа** бы(с)» (XII Ср II : 473) від **ноудити** 'примушувати'; **подоба** (1220 СлРЯ XVI : 17) 'спосіб дії, поведінка'.

2.6. У досліджених пам'ятках виявлено й кілька девербативів середнього роду з різною семантикою: **диво** (XI/XIII–XIV СДЯ II : 464) (**дивитися**); **вѣче** (1214/XIII–XIV СДЯ II : 308) (**вѣтовати**); «на **ложи** своем» (XIII/XIV КП : 48); **право** (1285–1291 СДЯ VII : 436) 'установлена, обов'язкова норма, правило, закон' **правити**.

3. Деад'єктиви

3.1. Серед відприкметникових нульсуфіксальних дериватів жіночого роду найменування носіїв ознаки трапляються рідко. Здебільшого це поодинокі назви осіб: «сарра же не раж(д)ааше. Понеже бѣ неплоды. не бѣ **неплодь** нъ заключена бѣ бжїимъ промыслемъ на старость родити» (1037–1050 ІлСл : 80); «**старѣишинѣ** сбороу» (XI/XIII–XI ХА : 219); «**молодь** свою пустиста напередъ» (к.ХІІ/бл.1425 ЛК : 379) 'молодша дружина'.

Пор. деривати зі збірним значенням: «и всѧ **погань** видивше славу Бїю» (XI/XIII–XI ХА : 591) зб. 'іновірці', **поганьш** 'язичницький, що належить язичникам; нечистий, скверний'; **зелень** (XI/XVI СлРЯ V : 37) 'все неспіле, недозрілі овочі, плоди'.

3.2. Документується невелика група локативних іменувань за характерними ознаками: «и извержеѧ вода на **соушю**» (XI/XIII–XIV ХА : 372); «єсть огонь подъ **твердью**» (XI/XIII–XIV ХА : 302); «въ **чащю** лѣса» (1106–1108/XV ХД : 33) (від *čestь > *čestīa зі збереженими мотиваційними зв'язками); «**конь** дики(х) своима рукама свѣзаль есмь в **пуцах**» (1118/1375 МП : 251).

3.3. Переважно в новій українській мові фіксується ряд найменувань внутрішнього (часом хворобливого) стану людини: **лють** (XI/XIII–XIV СлРЯ VIII : 348) 'відчуття ненависті, зло, біда'; **послѣдъ** (XII СДЯ VII : 263) 'недолік, зубожіння, нужда', **послѣдниш** 'нижчий, найменш значний, най-

менш важливий', пор. синонім *послѣдѣкъ*; *порознь* (XII СДЯ II : 220) 'звільнення (від церковної служби)', *порозньи* (1151 СДЯ VII : 220) 'вільний від праці, не зайнятий'; *моука* (XII СДЯ V : 44) 'мука', у мові досліджуваного періоду функціонував прикметник *магкьи*, *макъкьи* та дієслово *мякънути*, псл. **тока* пов'язане чергуванням з **тъкъкъ* (Ф III : 6); «*и тако оставъ свою немочь*» (к. XII/бл. 1425 ЛК : 439); *праздь* (п. XII–п. XIII СДЯ VII : 464) *праздтньи* 'не зайнятий роботою, справою, що не має роботи'; «живаще со львомъ во величѣ любви» (1201–1292/1425 ЛГВ : 871).

4. Іменники, що вживаються лише в множині

У досліджених текстах фіксуються поодинокі нульсуфіксальні плюративи з різною семантикою: «показа *ловы*» (XI–XIII ХА : 3); «сверѣте ачи по горсти овса, или пшеницѣ ли *отрубъ*» (1118 ПВЛ : 127) від *отрубити*, первинне значення 'відбите від зерна'; «видѣ *са* простъ отъ *оковъ*» (XII–XIII ЧудРД : 66) 'ланцюги'; «Быша *постригы* оу великого князѣ Всеволода сну его Георгеви» (к. XII/бл. 1425 ЛК : 409) 'обряд першої стрижки дитини, якій минув рік; обряд вступу хлопчика в підлітковий (отрочий) вік', *постригати*; *моуты* (к. XIII/бл. 1425 СДЯ V : 44) 'водяний млин' *мутити* 'збурювати, коливати (про воду)'; *отметы одежди* (XIII–XIV КП : 81). Пор. географічну назву острова: *Исади* (к. XII/бл. 1425 СДЯ IV : 166), певно, від *исадити(ся)* 'висадити(ся)'.

Проаналізовані мовні факти дозволяють стверджувати, що після повної втрати словотвірного значення протонульсуфіксальними формантами в давньоруськоукраїнській мові, особливо після занепаду зредукованих, розглядані девербативи жіночого роду перейшли до похідних, у яких вичленовується нульовий суфікс і в переважній більшості випадків — відповідне закінчення. На основі праслов'янських семантичних типів формується й низка нових найменувань. Нульовий суфікс брав досить активну участь у творенні дериватів жіночого роду різної семантики, у тому числі й іменників *pluralia tantum*. За продуктивністю він поступався іменникам чоловічого роду, однак серед дібраних дериватів жіночого роду нерідко трапляються деад'єктиви жіночого й середнього роду. Крім цього, можна вважати, що від дієслів почали творитися деривати, які мали форму однини, однак здебільшого вживалися як плюративи.

Семантичне наповнення проаналізованих похідних досить широке. Усе це створило потужну основу для подальшої активізації нульового форманта в іменниковому словотворенні.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. 151 с.
- Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования, именные основы. Москва : Наука, 1974. 378 с.
- Білоусенко П. І. Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника. *Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Житомир : Полісся, 2015. С. 199–224.
- Мейе А. Общеславянский язык. Москва : Изд-во вост. лит., 1951. 491 с.
- Николаев Г. А. Русское историческое словообразование: теоретические проблемы. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. 153 с.
- Хабургаев Г. А. Старославянский язык. Москва : Просвещение, 1974. 432 с.
- Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. Москва : Изд-во. Моск. ун-та, 1968. 312 с.

- Шилдз К. Заметки о происхождении основообразующих формантов в индоевропейском. *Вопр. языкознания*. 1990. № 5. С. 12–17.
- Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974–1979. Т. 1–3.
- Wojtyła-Swierzowska M. Prasłowiańskie nomen agentis. *PAN. Monografie slawistyczne*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974. 159 s.

ДЖЕРЕЛА

- АктиГ-Вол Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1283 с.
- ВГ Вкладна Варлаама Хутинському монастиреві після 1192 р. *Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка*. Москва, 1952. Ч. 1. С.32-34.
- Гр Словарь української мови : в 4 т. / упоряд., з додатком власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- ДЗ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1932. XVI, 166 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- ЖАН Житие Александра Невского. «Кто с мечом»: три произведения древнерусской литературы XIII–XV вв. / пер. с древнерус. Москва : Изд-во Молодая гвардия, 1973. 125 с.
- ЖБГ Съказание и страсть и похвала... бориса и глѣба. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; под. ред. С. И. Коткова. Москва : Наука, 1971. С. 43–58.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. 578 с.
- ІлСл Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. Киев : Наук. думка, 1984. 240 с.
- Кир Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц, 1130–1156 гг., сп. XIII ст. *Памятники древнерусского канонического права*. Санкт-Петербург, 1880. Ч. I. С. 21–62.
- КП Абрамович Д. Києво-Печерський патерик : репр. вид. Київ : Час, 1991. 280 с.
- ЛГВ Галицько-Волинская летопись. *Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись*. Москва : Изд-во вост лит., 1962. С. 715–938.
- ЛК Киевская летопись. *Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись*. Москва : Изд-во вост лит., 1962. С. 284–708.
- ЛН Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 642 с.
- МП «Поученью» В. Мономаха. *Лаврентьевская летопись*. 2-е изд. Ленинград, 1926. С. 1–8.
- ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. *Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку*. Москва : Изд-во вост. лит., 1962. С. 1–286.

- ПС Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. Рукопис ЦНБ АН України. №15512.
- ПР Правда русская / тексты подгот. к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров и др.; под ред. Б. Д. Грекова. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1940. Т.І. 505 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва : Рус. яз., 1988–2013. Т. 1–10.
- СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975–2000. Вып. 1–24.
- СПИ Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. *Памятники древней Руси. XII век. (Вступ. ст. Д.С.Лихачева)*. Москва : Художеств. лит., 1980. С.372–387.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1893–1912. Т. 1–3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. Київ : Наук. думка, 1977–1978.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва : Прогресс, 1964–1973. Т.1–4.
- ХА Книги времени и образы Георги мниха. Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Т.І. Текст. Петроград, 1920. 612 с.
- ХД Житъе и хожденъе Данила Русьскыя земли игумена, 1106–1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. Санкт-Петербург, 1896. 79 с.
- Черных Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. Москва : Рус. яз.-Медиа, 2006.
- ЧудРД Съказаниє чюдсье ... романа и двѣа. *Успенский сборник XII–XIII вв.* / изд. подгот. О. В. Князевская и др.; под ред С.И.Коткова. Москва : Наука, 1971. 458 с.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Москва : Наука, 1974–2016. Т.1–40.
- Яр Устав князя Ярослава. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / изд. подгот. Я.Н.Шапов. Москва : Наука, 1976. С. 91–93.

REFERENCES

- Arutyunova N D. (1961). Ocherki po slovoobrazovaniyu v sovremennom ispanskom yazyke. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Bernshtein S B. (1974). Ocherk sravnitel'noj grammatiki slavyanskih yazykov. Cheredovaniya, imennye osnovy. Moscow. [In Russian].
- Bilousenko P I. (2015). Praslovianski vytoky nulsufiksальноi deryvatsii ukrainskoho imennyka. *Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii*. Zhytomyr: Polisia, 199–224. [In Ukrainian].
- Meye A. (1951). Obshchесlavjanskij yazyk. Moscow. [In Russian].
- Khaburgaev G. A. (1974). Staroslavjanskij yazyk. Moscow: Prosveshchenie. [In Russian].
- Shanskij N.M. (1968). Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [In Russian].
- Shields K. (1990). Zametki o proiskhozhdenii osnovoobrazuyushchih formantov v indo-evropejskom. *Voprosy lingvistiki* (5), 12–17. [In Russian].
- Sławski F. (1974–1979). Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*. Wrocław–Warsaw–Kraków–Gdańsk. Vol. 1–3.

Wojtyła-Swierzowska M. (1974). *Prasłowiańskie nomen agentis*. MR. Monografie sławistyczne, 30. Wrocław-Warsaw-Krakow.

SOURCES

- AktyH-Vol Kupchynsky O. (2004). Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty Lviv. [In Ukrainian].
- Chernykh Chernykh P. Ya. (2006). Istoriko-etimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo yazyka: In 2 vols. Moscow. [In Russian].
- ChudRD «Skazani chyudes» ... Romana i Davida (1971). *Uspenskij sbornik XII–XIII v.* O. V. Knyazevskaya, V. G. Demyanov, Yu. M. V. Lyapon, S. I. Kotkov (Eds.). Moscow [In Russian].
- DZ Zarubin N. N. (Ed.). (1932). Slovo Daniila Zatochnika po redakciyam XII i XIII vv. i ih peredelkam. Leningrad. [In Russian].
- ESSYa Etimologicheskij slovar' slavyanskih yazykov: Praslavyanskij leksicheskij fond. (1974 – 2005). Aug. 1–32. O. N. Trubachev, A. F. Zhuravlev (Eds.). Moscow. [In Russian].
- ESUM Melnychuk O. S. (Ed.). (1982–2012). Etymolohichnyi slovnyk slovianskykh mov: in 7 vols. Vol. 1–6. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].
- HA Istrin V. I. (1920). *Knigi vremeny» i «brazny» Georgi» mniha*. Hronika Georgiya Amartola v drevnem slavyanorusskom perevode. Vol. I. Tekst. Petrograd [In Russian].
- HD Zhit'e i hozhden'e Danila Rus'skyya zemli igumena, 1106–1108. Tekst vosproizveden po drevnejshemu spisku XV veka. (1896). Saint Petersburg [In Russian].
- Hr Grinchenko B. (Ed.). (1907–1909). Slovar ukrainskoi movy: in 4 vols. Kyiv [In Ukrainian].
- IF Meshchersky N. A. (1958). Istoriya iudejskoj vojny Iosifa Flaviya v drevnerusskom perevode. Moscow – Leningrad. [In Russian].
- Kir Voprosy Kirika, Savvy, Ilii s otvetami Nifonta, episkopa novgorodskogo i dr. ierarhicheskikh lic, 1130–1156 gg., sp. XIII st. *Pamyatniki drevnerusskogo kanonicheskogo prava*. Part I. Saint Petersburg. [In Russian].
- KP Abramovich D. (1991). Kyievo-Pecherskyi pateryk. Repryntne vydannia. Kyiv. [In Ukrainian].
- IISI Moldovan, A. M. (1984). «Slovo o zakone i blagodati» Ilariona. Kyiv. [In Ukrainian].
- LGV 962). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. 2. Ipat'evskaya letopis'. Moscow, 715–938. [In Russian].
- LK Kyivskiy litopys. (1962). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. 2. Ipat'evskaya letopis'. Moscow, 284–708. [In Russian].
- LN Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov. (1950). Moscow [In Russian].
- MP «Pouchenie» V. Monomaha. (1926). *Lavrent'evskaya letopis'*. 2nd ed. Leningrad, 1–8. [In Russian].
- PVL Povest' vremennyh let po Lavrent'evskomu spisku (1962). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. I. Lavrent'evskaya i Suzdal'skaya letopis' po akademicheskomu spisku. Moscow, 1–286. [In Russian].
- PYe Peresopnitske Yevanheliie 1556–1561 rr. Rukopys TsNB AN Ukrainy, No. 15512. [In Ukrainian].
- PR Grekov V. D. (Chief Ed.). (1940). Pravda russkaya. V. P. Lyubimov,

- N. F. Lavrov, M. N. Tikhomirov et al. (Eds.). Moscow – Leningrad. [In Russian].
- SDYa Avanesov R. I. (Ed.) (1988–2013). Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv). Vol. 1–10. Moscow. [In Russian].
- SIRYa Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. (1975). Iss. 1–24. Moscow. [In Russian].
- SPI A word about the regiment of Igorev, Igor, son of Svyatoslav, grandson of Olgov // Monuments of ancient Russia. XII century. Introduction. article by DS Likhachev. Moscow, 1980. . [In Russian].
- Sr Sreznevskij I.I. (1893–1912). Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka. Vol. 1–3. St. Petersburg. [In Russian].
- VG Obnorskiy S. P., Barkhudarov S. G (Eds.). (1952). Vkladna Varlaama Khutynskomu monastyrevi pislia 1192 r. *Hrestomatiya po istorii russkogo yazyka*. Part 1. Moscow. [In Russian].
- ZhAN Zhitie Aleksandra Nevskogo. (1973). «*Kto s mechom*»: tri proizvedeniya drevnerusskoj literatury XIII–XV vv. Moscow: Izdate'stvo Molodaya gvardiya. [In Russian].
- ZhBG Knyazevskaya O. A. (Ed.), Demyanov V. G., Lapon M. V, Kotkova S. I. (1971). S"kazanie i strast' i pohvala... Borisa i Glëba. *Uspenskij sbornik XII–XIII v*. Moscow. [In Russian].

P. I. BILOUSENKO

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: pbilousenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3794-1037>

THE LEXICAL-WORD-FORMING TYPES OF ZERO-SUFFIXAL DERIVATIVES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 11th–13th C. (derivatives of female, middle gender, plurists)

The structural and semantic analysis of null suffix of feminine and neuter gender nouns and pluralia tantum nouns in the Ukrainian language of the ancient Russian-Ukrainian period (XI–XIII centuries) is carried out through the prism of lexical word-forming types and subtypes. The vast majority of the described derivatives are formed from verbs that have the following general word-forming meanings: “carrier of a procedural feature” and “object movement or state”. The considered deverbatives are mainly of Proto-Slavic origin, the analysis of linguistic facts involves only those nouns that have retained structural and semantic correspondence with the creative bases at the time of their fixation in the texts of the first written memos of the Ukrainian language.

In the group of derivatives with the general word-forming meaning “carrier of the procedural feature”, there are derivatives that name females and female derivatives with the meaning of summation of persons (*хоть* ‘wife’, *роба* ‘slave’). Nulsuffixation is more widely represented in the derivation of the names of inanimate objects, namely: the name of natural phenomena, natural disasters, weather conditions (*гроза*, *моча* ‘rain’, *поводь* ‘flood’), natural objects, land allocations, water surfaces (*цстурга* ‘water’, *пожня* ‘cornfield’), names of places of permanent or temporary location of someone (*застава*, *оболость*), buildings, objects of various purposes (*огорода*, *стелла*), tools, household utensils (*мѣра* ‘a device for measuring weight, quantity’, *перевѣса* ‘net for catching birds’), food (*нища*, *нута* ‘bread with ritual use’), substances, materials (*масть опока* ‘of chalk limestone, gray-white clay’). Some names of diseases (*язва*, *грыжа*), derivatives with seven results of intellectual action (*заповѣдь*, *повѣсть*), etc. are documented.

In the circle of derivatives with the general word-forming meaning «objectified action or state» the names of actions are widely represented irrespective of duration and character of their course (*осада*, *бесѣда*). Occasionally there are nouns that indicate the relationship between people (*пра*, *свада*), their actions (*оклевета* ‘slander’, *ослоуха* ‘disobedience’), etc. Female adjective null suffixes are infrequently documented. These

are only names of persons, locatives (*неплодь, соушѣ, чащѣ*) and some other nouns.

Sights of the XI–XIII centuries document several deverbatives of the neutral gender (*диво, вѣче, ложе, право*) and pluratives (*ловы, постригы*).

Selected linguistic facts give grounds to assert that the zero-suffix creation of feminine nouns in the Old Russian Ukrainian language was a fairly common phenomenon, which laid a solid foundation for further activation of the zero formant in the noun derivation.

Key words: history of null suffix derivation, general word-forming meaning, carrier of procedural sign, objectified action or state, deverbatives, deadjectives, pluratives, lexical word-forming types.

Дата надходження до редакції — 21.08.2020

Дата затвердження редакцією — 01.09.2020